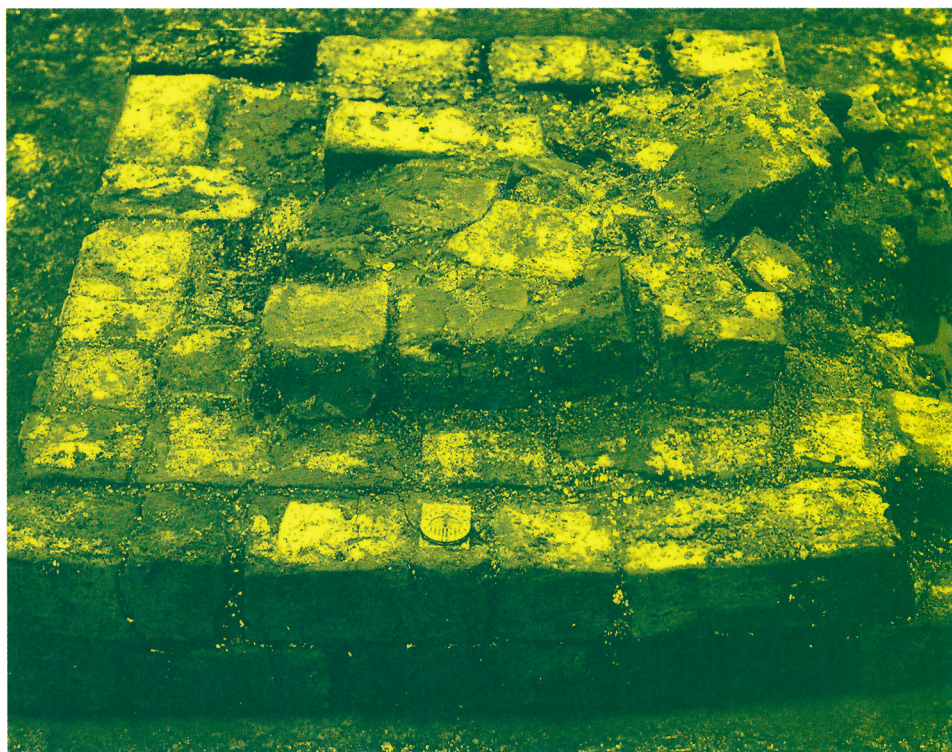

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1998

10

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1999, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: een stiep van baksteen van de verdwenen kerk van Houwingeham (pp. 58-63)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1167-3

PALEO-AKTUEEL

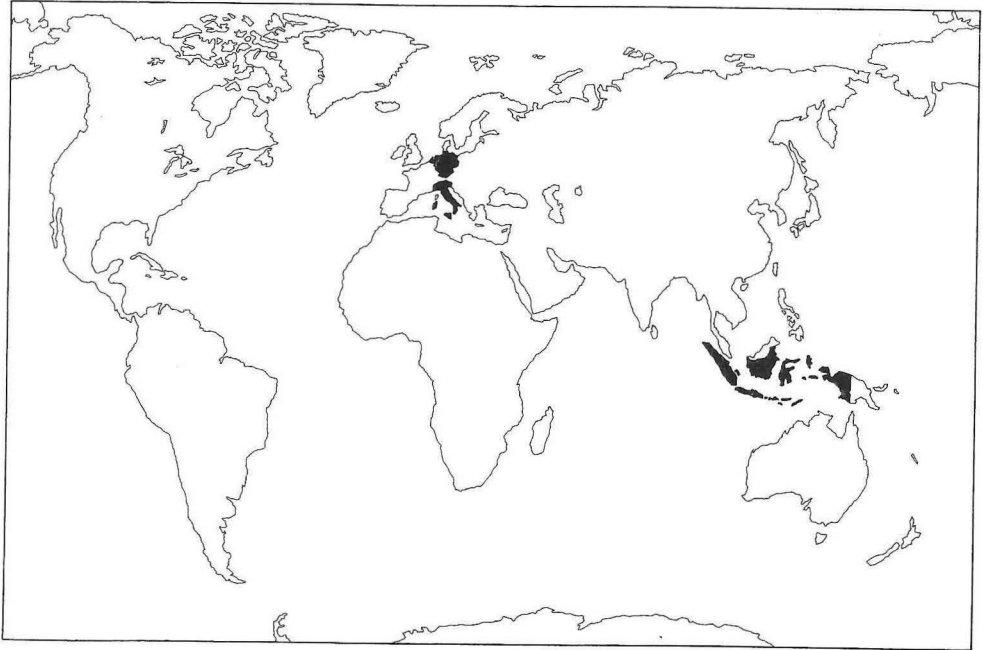
10

redactie
Mette Bierma
Otto H. Harsema
Engelien Rondaan-Veger

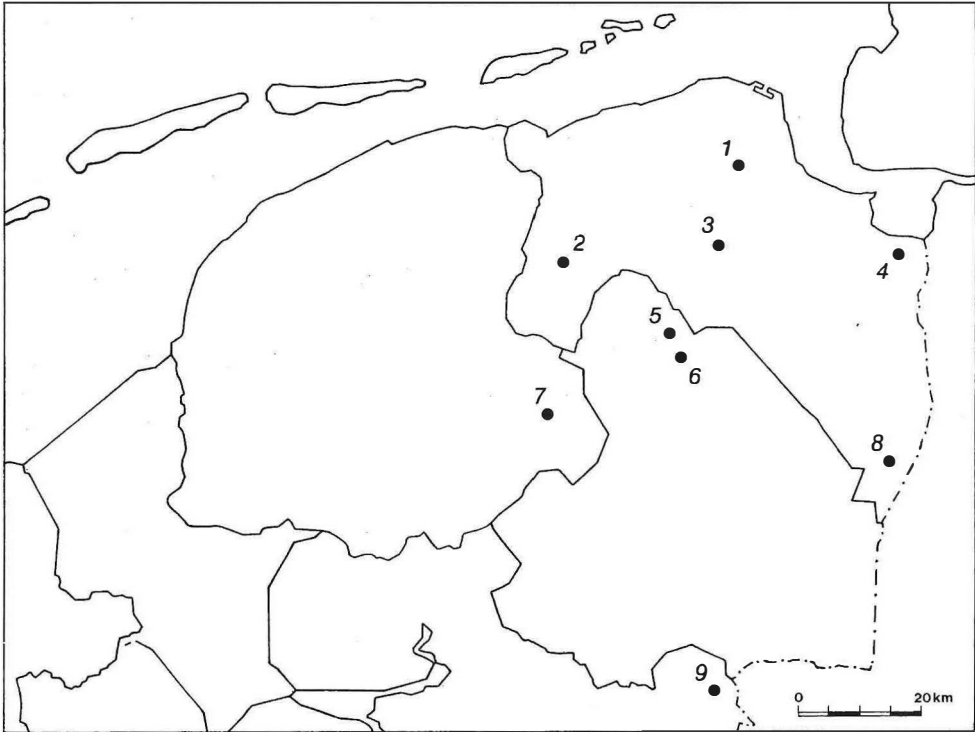
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 1999

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg; 2. Oldekerk; 3. Driebond; 4. Houwingeham; 5. Yde; 6. Tinaarlo; 7. Jardinga; 8. Laude; 9. Gramsbergen.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA & J.M. PASVEER	
Het kolenterrein van Podo (Indonesië)	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de <i>refitting</i> -analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien	13
W. PRUMMEL, M.J.L.Th. NIEKUS & A.L. VAN GIJN	
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (Fr.)	16
A.L. BRINDLEY & A.D. NEVES ESPINHA	
Vroeg TRB-aardewerk uit hunebed D6a bij Tinaarlo (Dr.)	21
P.A.J. ATTEMA & P.M. VAN LEUSEN	
Kern en periferie in het RPC-project (1); de Doganella di Ninfa-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	25
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA	
Kern en periferie in het RPC-project (2); de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	31
P.B. KOOI & H.A. GROENENDIJK	
Grafheuvels cum Laude (Gr.)	36
O.H. HARSEMA	
Een vroeg technisch monument in Noord-Duitsland: 'de offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen	41
W. PRUMMEL, C.G. KOOPSTRA, A.J. NIJBOER & P.B. KOOI	
Een beenbewerker en een smid, bewoners van de wierde Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg (Gr.)	48
P.B. KOOI	
De Oldekerk (Gr.)	54
T. VAN DEN BERGH, H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Houwingeham (Gr.) na vijf eeuwen weer op de kaart	58
A.AERTS-BIJMA, J.N. LANTING & H. VAN DER PLICHT	
Een verrassende wending; gecremeerd been blijkt wel ¹⁴ C-dateerbaar!	64
H.T. WATERBOLK	
De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos	68

J.M. GRIMM, M. BANNINK, N. GROEN-LUBBERS, T.C.A. DE HAAS et al. Menselijke activiteit rond Boekema's veentje bij Yde (Dr.) tijdens de prehistorie	74
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek in Driebond, gemeente Groningen (Gr.)	76
S. BOTTEMA De snelheid van klimop	81
H.T. WATERBOLK De archeologie in Groningen voor 50 jaar. Enkele herinneringen aan Albert Meijer	85

EEN BEENBEWERKER EN EEN SMID, BEWONERS VAN DE WIERDE TOLWEG-ZUID/KINKHORNSTERWEG (GR.)

W. Prummel, C.G. Koopstra, A.J. Nijboer en P.B. Kooi

Op 20 februari 1998 waarschuwde de heer J. Tillema uit Zeerijp het GIA dat hij op de wierde of verhoogde woonplaats Tolweg-Zuid/Kinkhornsterweg ten noorden van de boerderij Kinkhorn (gemeente Loppersum) bij graafwerk bewerkt been had aangetroffen. Het betreffende perceel had in grasland gelegen, maar was vóór de winter 1997/'98 omgeploegd voor de verbouw van aardappels. Hij had een kuil van ca. 40x20 cm en ca. 40 cm diep vanaf het huidige maaiveld uitgegraven, en verzamelde daar ca. 200 stuks bewerkt been. Op grond van het daarin aanwezige kogelpotaardewerk dateerde hij het materiaal als laat-middeleeuws. Hij trof ook slakken, metaal en een maalsteenfragment aan.

Op 23 februari 1998 bezochten J.H. Zwier, K. Klaassens, R.J. Kusters, T.P. Jacobs en W. Prummel met de heer Tillema de plek waar hij zijn vondsten had gedaan. Aangrenzend werd opnieuw een kleine kuil gegraven, waarin vergelijkbaar materiaal werd aangetroffen. Het vondstmateriaal bleek zich tussen 30 cm (de onderzijde van de omgezette zode) en 45-50 cm onder het maaiveld te bevinden. Er werd ca. 10 liter grond verzameld uit de opengelegde kuil om uit te zeven. Vrijwel al het materiaal is goed geconserveerd. Het is dus bij de laatste ploeggang naar boven gekomen. De auteurs onderzochten het vondstmateriaal.

De beenbewerker

Het meeste botmateriaal is afval van een beenbewerker wiens voornaamste producten kammen, zowel lange uit één stuk als samengestelde kammen, en spinsteentjes waren. De kammen maakte hij uit de middenhands- en middenvoetsbeenderen van runderen, de spinsteentjes uit de onderkaken en de schouderbladen van runderen. Ook gebruikte hij ribben en hoorn van runderen en dij-

benen van schapen. Aan het afval, enkele halffabrikaten en enige fragmenten van voorwerpen, is af te lezen hoe de beenbewerker te werk ging.

Voor de kammen betrok hij van slagers of leerlooiers onderpoten van runderen, in dit geval het gedeelte vanaf de tweede rij botten in de hand- en voetwortel. Snijsporen op enkele koten maken duidelijk dat de huid tevoren van de onderpoten was verwijderd. Botwoekeringen op de gewrichten van de middenhands- en middenvoetsbeenderen en de hand- en de voetwortelbeentjes, die het gevolg zijn van overbelasting, tonen aan dat een deel van de onderpoten afkomstig is van trekdiereen. Uit de onderpoten gebruikte de beenbewerker alleen de middenhands- en middenvoetsbeenderen.

Van ruim de helft van de middenhands- en middenvoetsbeenderen zaagde hij allereerst de achterzijde van het bot van bovenaf tot aan of tot net in het ondereind van het bot (fig. 1: snede 1). Bij de andere helft liet hij de achterzijde eerst nog aan het bot zitten. Vervolgens sneed hij bij 80% van de middenhandsbeenderen en bij 20% van de middenvoetsbeenderen de beide zijkanten van de botten vlak (fig. 1: snede 2). Dat dit veel vaker bij de middenhands- dan bij de middenvoetsbeenderen gebeurde, komt door het verschil in vorm: de zijkanten van de middenvoetsbeenderen zijn van zichzelf al vlak, die van de middenhandsbeenderen zijn rond. Daarna zaagde hij de bovenste en de onderste uiteinden van de middenhands- en middenvoetsbeenderen af en wierp deze als afval weg (fig. 1: snede 3).

De beenbewerker had nu de beschikking over ofwel een losse achterplaat en een koker van been die aan één zijde open was, ofwel een gesloten koker van been. Soms, vooral bij de middenvoetsbeenderen, maakte hij het ondereind aan de voorzijde vlak. Vervolgens sneed hij de koker open tot een aantal platen. Deze platen werden vlak ge-

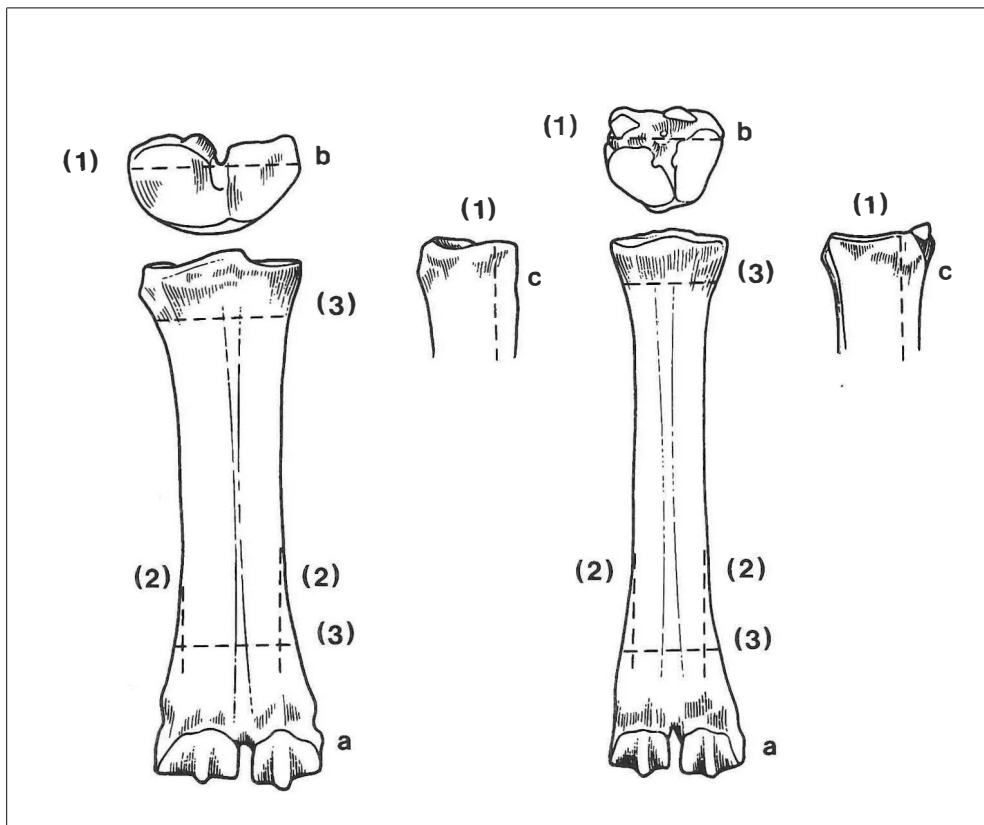

Fig. 1. Schematische weergave van de wijze waarop de beenbewerker middenhands- (links) en middenvoetsbeenderen (rechts) van het rond openlegde voor de productie van kammen: 1. het losmaken van de achterwand; 2. het aflakken van de zijwanden; 3. het verwijderen van de beide uiteinden (tek. M.A. Weijs).

maakt, waarvan de kleine splintertjes bot getuigen die in het zeefmonster zijn teruggevonden.

Uit de achterzijden, die direct uit het been waren losgezaagd (fig. 1: snede 1), maakte hij lange kammen uit één stuk. Het bovineind van de beenplaat was de greep, de (lange) tanden werden in het schachtgedeelte gesneden. Er is één fragment van een dergelijke kam gevonden. Het was voorzien van een ophanggat, maar had geen versiering (fig. 2: a). Uit ruim de helft van de middenhands- en middenvoetsbeenderen maakte de beenbewerker dus lange kammen.

Uit de platen been uit de zijanten en de voorkant, en, indien hij de achterzijde niet voor een lange kam gebruikte, ook uit de achterkant, sneed hij tand- en dekplaten voor enkelzijdige, samengestelde kammen. Verschillende kleine plaatjes

been zijn de reststukjes van het snijden van de tand- en dekplaten. Complete kammen zijn er niet, wel enkele tandplaatfragmenten uit gebruikte, mogelijk te repareren kammen. De bovenrand van deze tandplaten, die uitstak boven de dekplaten, is versierd met zigzagsgewijze uitsnijdingen. Ieder puntje is voorzien van een gaatje of cirkeltje als versiering. De eindtandplaatfragmenten zijn langs de rand versierd met gaatjes of puntcirkels (fig. 2: b en c). Deze kamversiering is onbekend uit de opgraving Wijnaldum-Tjitsma (400-900 AD) (Halici, 1997).

Kammen van vóór 1000-1100 na Chr., zoals die van Wijnaldum-Tjitsma (400-900 AD) (Halici, 1997) en Oost-Souburg (900-975 AD) (Lauerier & Van Heeringen, 1995), zijn vrijwel uitsluitend uit gewei gemaakt, meestal van edel-

hertgewei. Dit zijn allemaal samengestelde kammen. Kammen uit de 12e en latere eeuwen zijn in overgrote meerderheid gemaakt uit middenhands- of middenvoetsbeenderen van het rund. Vanaf die tijd dateren ook de lange kammen die uit één stuk zijn gemaakt. Benen kammen zijn veel minder buigzaam dan die van gewei en breken daardoor sneller. Ook in Denemarken en Zweden gaan de beenmakers in de 12e/13e eeuw over op been in plaats van gewei als grondstof voor kammen (Vretemark, 1997). Vermoedelijk waren de populaties edelherten en elanden toen al sterk in aantal achteruit gegaan. Ook werden toen beperkingen aan de jacht gesteld.

De beenbewerker maakte spinsteentjes uit de onderkaken en schouderbladeren van runderen. Deze bestaan uit twee of drie botschijven, die met spijkertjes op elkaar zijn bevestigd. Uit de onderkaak benutte hij het platte gedeelte onder het kaakgewricht (de *ramus verticalis*) en de platte gedeeltes onder de kiezen (de *ramus horizontalis*). Uit het schouderblad gebruikte hij het platte stuk uit de bovenste helft van het bot voor dit doel. De beenbewerker zaagde uit deze botten eerst vierkante plaatjes, die hij vervolgens vlak

maakte tot op de gewenste dikte (2,7-4 mm). De botplaatjes hadden schuin aflopende zijden. Ook van de productie van spinsteentjes resteren uitsluitend de afvalstukjes (fig. 3). Zij verraden dat de spinsteentjes een doorsnede hadden van ca. 4 cm. Dit type spinsteentje ontbreekt volledig in de vroegmiddeleeuwse vindplaatsen Wijnaldum-Tjitsma en Oost-Souburg. Daar zijn de benen spinsteentjes gemaakt uit gewei of uit de dijbeenkop van het rund.

Incidenteel maakte de beenbewerker voorwerpen uit andere grondstoffen. Een gespleten en afgezaagd ribfragment van een rund was wellicht bedoeld als dekplaat van een samengestelde kam. Uit de schacht van de dijbenen van schapen sneed hij kleine cilinders met onbekende functie. Ook bewerkte hij runderhoorn, de bekleding van de hoornpit, zoals blijkt uit de stukjes hoornpit met zaagsporen. Het hoorn zelf is vergaan, waardoor we niet weten welke voorwerpen hij hieruit maakte. Er was ook enig slachtafval van rund, varken en schaap of geit in het opgegraven materiaal aanwezig. Een deel van het botmateriaal is groen gekleurd door gecorrodeerde fragmenten brons in de bodem.

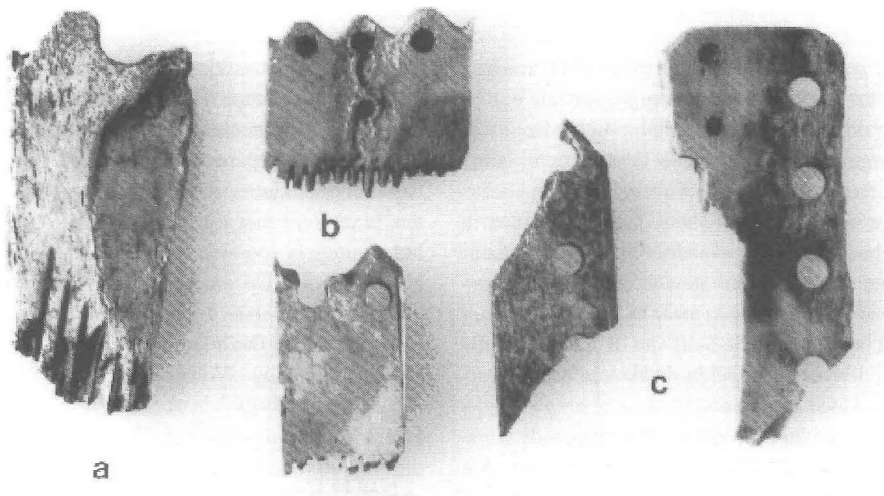

Fig. 2. Afval van de kammakerij: a. een fragment van een lange kam; b. tandplaatjes; c. eindtandplaatjes. Schaal in cm (opname S.P. Cordes, CFD).

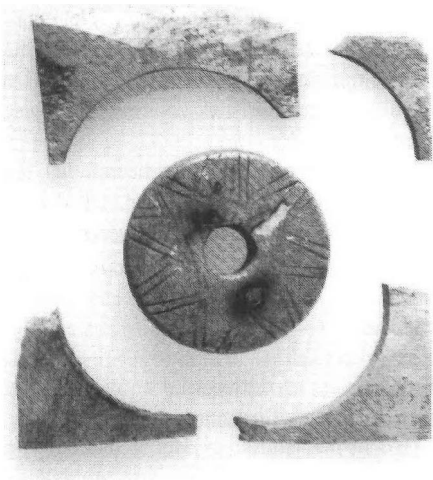

Fig. 3. Afval van de fabricage van spinsteenjes in Kinkhorn, gegroepeerd rond een kant en klaar spinsteenje uit Westeremden. Diameter spinsteenje 36 mm (opname S.P. Cordes, CFD).

De smid

Naast productieafval van beenbewerking zijn er op de wierde bij Kinkhorn resten gevonden die wijzen op metaalbewerking. Zowel ijzer als koper werden op de wierde verwerkt tot voorwerpen, waarschijnlijk gebruiksvoorwerpen. De gegevens zijn niet toereikend om te stellen dat er ook ijzerertsen werden gesmolten, ook al werden er twee wolven aangetroffen.

Een wolf is een product dat ontstaat bij het reduceren van ijzererts in een ijzeroven; het bestaat uit ruwijzer, slakmateriaal en andere verontreinigingen. Het is een halffabrikaat waaruit de verontreinigingen nog moeten worden verwijderd door het herhaaldelijk te smeden totdat baren ijzer ontstaan. Deze baren kunnen dan wederom worden gesmeed tot ijzeren voorwerpen. Een dorpsmid kocht ijzer als ruwijzer of in de vorm van baren indien hij niet voldoende schroot voorhanden had. Wolven worden veel aangetroffen bij plaatsen waar ijzererts werd 'gesmolten', maar zij konden ook als halffabrikaat worden verhandeld.¹ IJzerertsen zijn echter nog niet aangetroffen op de wierde bij Kinkhorn, waardoor het niet eenduidig

is waar de gevonden wolven zijn geproduceerd.

Naast de twee wolven zijn te Kinkhorn tuyèrefragmenten gevonden. Een tuyère is een kleipijp die de mond van een blaasbalg beschermt tegen het vuur in een ijzeroven of een smidsvuur. De blaasbalg is nodig om het vuur aan te wakkeren en de temperatuur te verhogen. Tuyèrefragmenten op zich vormen een bewijs voor de aanwezigheid van ijzerovens of smidsvuren.

De twee wolven en tuyèrefragmenten zouden kunnen wijzen op het 'smelten' van ijzerertsen ter plaatse. Deze hypothese kent echter vele voorwaarden. Voor het 'smelten' ter plaatse is zowel erts (vermoedelijk in de vorm van oer) als brandstof (hout of houtskool) nodig. Aangezien Kinkhorn gelegen is in een voormalig kweldergebied en er in kwelders ijzeroer noch grote hoeveelheden hout aanwezig zijn, zouden deze grondstoffen moeten zijn aangevoerd. Oer en hout kunnen bijvoorbeeld worden aangeleverd vanuit de zuidelijk gelegen veengebieden. Echter voor de productie van 1 kg wolf is gemiddeld 10 kg ijzererts alsook 10 kg houtskool nodig (Nijboer, 1998: p. 225). Het 'smelten' van ijzererts te Kinkhorn veronderstelt dat grote hoeveelheden erts en brandstof zouden zijn aangevoerd. Het transport van zowel hout als ijzererts om elders te worden 'gesmolten' zou voor de late Middeleeuwen uitzonderlijk zijn. Daarom moet men op basis van de beschikbare gegevens ervan uitgaan dat de smid te Kinkhorn de wolven heeft gekocht om voldoende ruwijzer te hebben.

Woltering veronderstelt voor het kweldergebied in West-Friesland dat men op de terp te Hartendorp ruwijzer bereidde uit ijzererts tijdens de late Middeleeuwen (Woltering, 1983). Echter, de door hem gepubliceerde gegevens zijn onvoldoende om het 'smelten' van ijzererts aan te tonen. Hij spreekt slechts over ijzerslakken en stukjes steenkool die beide eerder suggereren dat er sprake is van een smidse te Hartendorp dan van het ter plaatse 'smelten' van ijzererts. Het 'smelten' wordt archeologisch slechts eenduidig aangetoond indien ertsen worden aangetroffen en deze worden niet genoemd door Woltering.

Op de wierde bij Kinkhorn zijn naast wolven en tuyères andere restproducten gevonden die duiden op een smidse. Zo zijn er smeedslakken

aangetroffen alsook minuscule bolletjes slakmateriaal en hamerslag (flinters ruwijzer en ijzeroxide). Deze laatste restproducten ontstaan tijdens het smeden van het hete ijzer op een aambeeld.

Behalve de sporen die aantonen dat ijzer werd bewerkt op de wierde bij Kinkhorn zijn er ook resten van koperbewerking gevonden. Drie koperslakken wijzen op het smelten van koper of koperlegeringen. De koperslakken hebben een laag soortelijk gewicht en bevatten dus relatief weinig metaal. Dit is niet verwonderlijk omdat koper smelt bij 1084 °C, een temperatuur die in het verleden wel kon worden bereikt. Hierdoor bevatten koperslakken weinig koper. De slakken tonen vermoedelijk hergebruik van metalen aan. Tijdens het smelten van koperen baartjes of schroot ontstaan slakken als gevolg van de aanwezige silicaten en andere verontreinigingen. Dat in Kinkhorn koper werd hergebruikt blijkt bovendien uit de smeltklompjes van koper/koperlegeringen, uit verknipte stukken koperbeslag en plaatwerk, maar ook uit in stukken gehakte fragmenten van een bronzen armband en een grape.

Samenvattend kan worden gesteld dat binnen de laatmiddeleeuwse nederzetting op de wierde bij Kinkhorn een smidse aanwezig was, waar zowel ijzer werd bewerkt als koper/koperlegeringen werd/en hergebruikt. In deze smidse werden waarschijnlijk gebruiksvoorwerpen gerepareerd of vervaardigd, voorwerpen voor dagelijks gebruik op een boerderij of in een huishouden. Een opgraving zou meer inzicht kunnen verschaffen over de aard van de werkzaamheden in de laatmiddeleeuws smidse te Kinkhorn.

Aardewerk en maalsteen: datering

Het gros van de scherven is afkomstig van dunwandig, handgevormd kogelpotaardewerk met een sterk geprofileerde rand met dekselgleuf. Naast fragmenten van vrij grote kogelpotten zijn er ook scherven van gesteelde kommen aangetroffen. Door de geringe dikte en de randprofielen is dit materiaal in de 12e tot 14e eeuw te dateren. Iets jonger zijn enkele scherven van op de draaischijf vervaardigd, waarschijnlijk uit Siegburg geïmporteerd, steengoed van een kan en een zalfpotje of olieflesje uit de 15e eeuw. Een minuscule

stukje organisch gemagerd aardewerk suggereert de mogelijkheid van nog oudere bewoning, maar het kan ook van elders zijn aangevoerd. Het maalsteenfragment is afkomstig van een maalsteen die is gemaakt van basaltlava uit het Eifelgebied. De geringe dikte is karakteristiek voor middeleeuwse maalstenen.

In deze vondstcategorie overheerst dus het materiaal uit de late Middeleeuwen. Dit dateert ook de activiteiten van de beenbewerker en de smid als laatmiddeleeuws.

De vindplaats

De vindplaats ligt op ruime afstand van de dorpen Zeerijp, Eenum en Leermens, schijnbaar nogal geïsoleerd in het landschap. Het is daarom van belang de situatie gedurende de late Middeleeuwen te bekijken. De kleine wierde of verhoogde woonplaats is één van een hele serie die zijn ontstaan op de vrij hoge kwelderwal die vóór de bedijkingen de kustlijn langs de rechteroever van de Fivel vormde. De naam van het dorp Zeerijp geeft dat ook aan. De bewoners waren afkomstig van meer landinwaarts gelegen oudere wierden zoals Eenum, Eenumerhoogte en Leermens, die reeds vanaf de ijzertijd bewoond waren.

De kleine wierden of individueel verhoogde woonplaatsen zijn voornamelijk in twee perioden ontstaan, namelijk gedurende de Romeinse tijd in de eerste eeuwen van onze jaartelling en tijdens de late Middeleeuwen. De meeste kleine wierden en woonplaatsen uit de Romeinse tijd zijn daarna door hogere waterstanden noodgedwongen weer verlaten. De middeleeuwse zijn opgeworpen in een periode dat de eerste dijken nog onvoldoende veiligheid boden en het land nog dikwijls door stormvloed werd geteisterd. Ook een aantal van de oudere, eertijds verlaten kleine wierden en woonplaatsen werd weer bewoond. De bewoning op de reeks langs de Kinkhornsterweg lijkt een combinatie van beide te zijn. Tenminste één van de verhoogde woonplaatsen ten zuiden van de vindplaats dateert uit de Romeinse tijd.

De hier besproken vondsten dateren uit een periode waarin de bedijking van de Fivelmonding reeds ver was gevorderd. Het wegenpatroon in dit gebied bestaat uit een netwerk van verbindingen

tussen de verschillende woonkernen en een aantal parallelle wegen haaks op de kwelderwal. Deze gaan vanuit die kernen het nieuw bedijkte gebied in. De vindplaats ligt juist bij het punt waar de weg van Eenumerhoogte naar de polder de weg over de oude kwelderwal kruist.

Conclusies

Op de wierde of verhoogde woonplaats Tolweg-Zuid/Kinkhornsterweg hadden in de late Middeleeuwen een beenbewerker en een smid hun werkplaats. Mogelijk was er zelfs een verband tussen beide activiteiten. De beenbewerker verwerkte tenslotte bronzen en ijzeren spijkertjes in zijn producten, kammen en spinsteentjes, en hij deed zijn werk met ijzeren gereedschap. Het aardewerk en de maalsteen zullen van de huishouding afkomstig zijn. Deze vondst wijst tevens op de enorme erosiegevoeligheid van de Groningse wierden. Als er 30 cm diep wordt geploegd, komt er al goed geconserveerd materiaal aan het oppervlak. Ook grondsporen zullen nog goed geconserveerd in de bodem zitten. De wierde komt mede door zijn status (te beschermen monument) in aanmerking voor conserverende maatregelen zoals ophoging van het terrein.

Summary

Amateur archaeologist J. Tillema observed the debris of a bone-working shop and a forge, both from the 12th-14th centuries AD, at the terp Tolweg-Zuid/Kinkhornsterweg (Loppersum, province of Groningen), which had recently been ploughed. A study of the finds shows that the bone-worker made composite combs from cattle metapodia and spindle whorls from cattle mandibles and scapulae. The smith worked pieces of iron bloom, which result from primary iron production, and used or reused copper/copper-alloys. He made or repaired everyday tools for domestic or farm use. The find demonstrates the high susceptibility of the terp sites to erosion.

Noot

1. In deze tekst staat 'smelten' van ijzerertsen tussen aanhalingstekens omdat ijzer pas smelt bij 1540 °C. Deze temperatuur werd tot de introductie van hoogovens niet bereikt. In primitievere ovens ontstond een wolf met een hoog ijzergehalte maar ook met relatief veel verontreinigingen. Een gevolg van de relatief lage temperaturen in deze ovens is dat primitieve ijzerslakken nog steeds een hoog gehalte ijzer bevatten.

Literatuur

- Halici, H., 1997. *Gebruiksvoorwerpen van been en geveit uit Tjitsma, Wijnaldum*. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Lauwerier, R.C.G.M. & R.M. van Heeringen, 1995. Objects of bone, antler and horn from the circular fortress of Oost-Souburg, The Netherlands (AD 900-975). *Medieval Archaeology* 39, pp. 71-90.
- Nijboer, A.J., 1998. *From household production to workshops*. Groninger Instituut voor Archeologie, Groningen.
- Vretemark, M. 1997. Raw materials and urban manufacturing in Medieval Scandinavia. *Anthropozoologica* 25/26, pp. 201-206.
- Woltering, P.J., 1983. Een opgraving in Hartendorp. In: M. Kuiper & V.J. Nobel V.J. (red.), *Een kijkje in de geschiedenis van Warmenhuizen* (= ROB-overdrukken 182). Plaats van uitg., Stichting 'Vrienden Oude Ursulakerk', pp. 122-181.